

עץ חיים היא למחזיקים בה: הספירות אחוזות ביד מיכאל סגן-כהן
מאת יהודה ליבס

את כריכת ספרי, תורת היצירה של ספר יצירה,¹ בחרתי לעטר בציור זה של מיכאל סגן-כהן:

לבחירה זו היה גם רקע אישי: ביקשתי להוסיף זיכרון לידיד ומכר מילדות. מיכאל ואני גדלנו באותה באותו איזור בירושלים (שכונות טלביה-רחביה), והורינו היו בקשרים חברתיים. שנינו אף למדנו באותו בית ספר (התיכון שליד האוניברסיטה, או בשמו הרגיל אז: תיכון בית הכרם). אומנם מיכאל גדול היה ממני בשלוש שנים, אך בכל זאת הזדמן לי כבר אז להתרועע אתו, ולהתרשם מאישיותו המיוחדת במינה.

אבל בתמונה זו בחרתי לא בגלל הצייר, אלא מפני שהיא מתאימה לספרי מאין כמותה. ספר זה עוסק בספר יצירה, הספר המיסטי העברי הקדמון (לדעתי נתחבר עוד לפני חורבן בית שני), שהוא הטקסט הראשון המדבר על 'עשר ספירות', אשר הפכו למונח עיקרי בתורת הקבלה של ימי הביניים. בספרות הקבלה מתוארות עשר הספירות, גם במלים וגם באיורים, כעיגולים המחוברים ביניהם בצינורות, ומסודרים בדמות אילן המורכב משלושה משולשים ועוד עיגול אחד מתחתם. שבלונה קבלית זו היא נושא התמונה דלעיל של מיכאל סגן-כהן. שבלונה מפורסמת זו משמשת אומנם נושא גם בתמונותיהם של עוד ציירים רבים, למשל מרדכי ארדון, שקבעה במרכז יצירתו הגדולה 'חזון ישעיהו',

¹ יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תשס"א.

הוויטראז' גדול הממדים שבמבואת הספרייה הלאומית בירושלים. אך תמונתו של סגן-כהן מתאימה לספרי מטעמים נוספים ועמוקים יותר, הנוגעים להבנת דרכו של יוצר. לדעתי סגן-כהן אומר על כך משהו בתמונה זו, ומשהו מקביל במידת-מה אפשר למצור גם בספרי, שכפי שאפשר ללמוד משמו, 'תורת היצירה של ספר יצירה', עוסק גם בדרך היצירה, ב-ars poetica (כך אומנם נקרא הספר בכותרתו האנגלית), ובדמות היוצר ויחסו ליצירתו, שזה, לפי טענת הספר, עניינו העיקרי של ספר יצירה.

ספר יצירה, לפי הניתוח הנרחב בספרי, עוסק בשני יוצרים, אחד אלהי ואחד אנושי, המקיימים שניהם את העולם ואף את היצירה הספרותית (ספר יצירה) המתארת את יצירתו. שני אלה פועלים באמצעות עשר ספירות, המתוארות, בפרק הראשון של הספר, גם כצורר האחוז ומקושר בתוך עצמו ('עשר ספירות בלימה נעוץ סופן בתחילת ותחילתן בסופן כשלהבת קשורה בגחלת'), וגם כאחוזות בידי היוצר המחזיק בהם ובולם אותם כרֶכֶב האוחז ובולם את סוסי מרכבתו. לפי הפרק האחרון של ספר יצירה, המתאר את גיבורו האנושי, המיוצג בדמותו של אברהם אבינו, גם האדם השלם הוא יוצר כזה, האוחז ובולם את הספירות.

משהו מזה מיוצג יפה בתמונתו של סגן-כהן, המתארת את צורר עשר הספירות, כשהן אחוזות בגאון ביד אדם. תמונה זו עשויה להזכיר את הפסוק 'עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאֲשֵׁר' (משלי ג 18). 'עץ חיים' הוא כינוי ידוע לאילן הספירות (כך נקראים גם איורי השבלונות שלהן), והמלה 'מחזיקים' הולמת מאוד את מעשה בעל היד,² בתמונת סגן כהן, שאם לשפוט לפי מצב ידו, הוא אכן גם מאושר.

תיאור דומה נמצא בפיוט המפורסם 'אל מסתתר', שנוהגים לשיר למשל בסעודה שלישית של שבת (מחברו הוא ר' אברהם מימין, ממקובלי צפת במאה השש עשרה). וזה לשון הבית האחרון של הפיוט: 'חזק³ מיחד כאחד עשר ספירות / מפריד אלוף לא יראה מאורות'⁴ / ספיר גזרתם⁵ יחד מאירות / תקרב רנתנו לפניך ה'⁶.

'חזק מיחד כאחד עשר ספירות' הוא בוודאי היוצר האנושי המחזיק בהן יחד בחוזקה, מה שמוכח גם לפי השורה הבאה, 'מפריד אלוף לא יראה מאורות', שהיא אזהרה שאינה יכולה להיות מופנה אלא לבשר ודם.⁷ היד בתמונה של סגן-כהן אכן אוחזת חזק ומייחדת את עשר הספירות, שצורתן

² 'מחזיקים' בפסוק זה מתפרש באופן ראלי גם בריטואל היהודי. ממלה זו למדו שיש צורך לקורא בתורה להחזיק בידו בידיות העץ של המגילה, שקוראים להן 'עצי חיים'.

³ ראשי הבתים הקודמים של השיר מצטרפים לאקרוסטיכון שם המחבר 'אברהם מימין', והמלה 'חזק' רגילה לבוא בפיוטים אחרי אקרוסטיכון שם המחבר.

⁴ בסידורים לעתים נדפס נוסח חלופי לשורה זאת: 'ומיחד אלוף יראה מאורות'. ככל הנראה היו שהעדיפו לשיר זאת בלשון ברכה במקום לשון הקללה המקורית.

⁵ לפי איכה ד 7.

⁶ לפי תה' קיט 169.

⁷ לפי 'ונרגן מפריד אלוף' משלי טז 28. פסוק זה התפרש בספרות הקבלה לעתים קרובות על מי שגורם פירוד בין הספירות ('מקצץ בנטיעות').

הכוללת מזכירה מנורה או עששית, או, לפי לשון הפיוט, מאורות מאירות שספיר גזרתן.

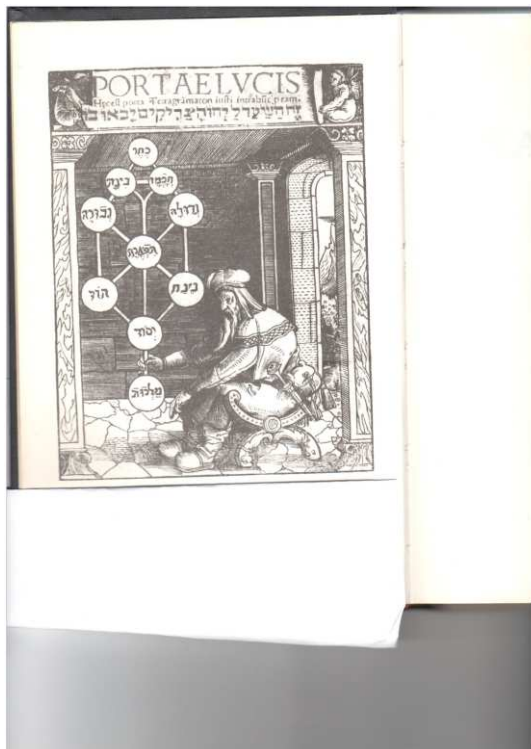
דמיון זה אינו הופך כמובן את מיכאל סגן-כהן למקובל. אין קבלה בלי מצוות התורה, ומיכאל לא היה שומר מצוות, וגם ביצירתו אין הוא מגלה בהן עניין מיוחד, ואף יחסו לאלהות אינו ברור. עם זאת, נתקשה למצוא יצירה מיצירותיו שאינה מעידה על קשר חזק ביותר לארץ ישראל ולמדינה, ואף לעם ולתרבותו - בראש וראשונה לתנ"ך,⁸ אך גם לשכבות אחרות של היצירה הדתית היהודית ובכלל זה לקבלה. קשר זה אומנם אינו מחוסר בעייתיות, אך לעולם אין במיכאל אדישות לגורלו זה, לארץ ישראל ומדינת ישראל (גם בשנים שבחר לחיות רחוק מהן), ולשורשיו הנטועים בעם היהודי ועולמו, שלעתים מפגין הוא, כפי שעוד נראה, אף מעין אחריות לקיומו. גם בהסתייגותיו ניכרת עמדתו הבסיסית של סגן-כהן כלפי בית חיי ישראל, וזו מתאפיינת בהתייצבות והיענות.⁹

יחסו של סגן-כהן לדת ולקבלה מצוי ביצירתו באותו מישור שבו מתגלה גם יחסו לארץ ולמדינה. קל לזהות הקבלה בין צרור הספירות האחוז ביד בתמונה הנידונה, לבין דגל ישראל המתנוסס ביצירות אחרות שלו, או בין אלה לבין מפת ארץ ישראל המככבת בתמונות אחרות. בהקבלה זו יובהר עוד יחסו של סגן-כהן לסמלים אלה ולערכים המסומלים בהם. בצד הקרבה והשייכות שמפגין אליהם היוצר, אפשר להבחין כאן גם בגוון קליל ומשחקי, המתבטא בתמונתנו בדרך האמיצה והנינוחה שבה אוחזת היד בצרור הספירות הנראות גם כבנויות ממשחק הרכבת חלקי עץ של ילדים או כעפיפון (אף זר פרחים עולה כאן על הדעת, וכן, לדעתו של חברי זלי גורביץ', דגל שמחת תורה עם תפוח ונר). רוח המשחק השורה על הציור מדיפה אולי גם נימה של הסתייגות, אמביוולנטיות או ציניות, כפי שאפשר לגלות בתמונות שבהם מפת ארץ ישראל מצוירת על מושב של כסא, ובכך מושם קצת לצחוק המושג הציוני של 'התיישבות'. נימה כזו ניכרת גם בציורי דגל ישראל, שבו המגן-דוד מופיע דווקא בצבע שחור.

האופי הקליל של תמונת הספירות של סגן-כהן יובהר עוד יותר אם נשוה אותה לתמונה שבוודאי שימשה השראה לציור זה, והיא זו:

⁸ ראה אמיתי מנדלסון, 'התנ"ך כצבעי יסוד: מקורות יצירתו של מיכאל סגן-כהן', חזון מיכאל: יצירתו של מיכאל סגן-כהן 1976-1999, בעריכת אמיתי מנדלסון, הוצאת מוזאון ישראל, ירושלים 2004, עמ' 11-49. העתקים של כל התמונות הנידונות להלן, מצויים בחוברת זו. עוד על מקורות היהדות ביצירתו של סגן-כהן: זלי גורביץ', "המזרח" של מיכאל סגן-כהן, פעמים 92, מכון בן צבי, ירושלים 2002, עמ' 17-20.

⁹ ראה דוד הד, בין התייצבות להיענות: על "הנני" של מיכאל סגן-כהן, סטודיו 122, מרץ-אפריל 2001, עמ' 42-49.

ציור זה, שנדפס בשער של התרגום ללטינית (מאת המומר פאולוס ריציוס) של ספר שערי אורה לר' יוסף ג'יקטיליה (אוגסבורג 1516), מובא בהרבה ספרים נפוצים או פופולאריים על הקבלה.¹⁰ אין ספק בעיני שאיור זה היה מוכר לסגן-כהן, וקל לשער ששימש לו השראה, שהרי גם ציור זה מתאר את השבלונה של אילן הספירות כשהיא מוחזקת ביד אדם. אך ההשוואה בין שתי התמונות מבליטה גם את השוני ביניהן: שלא כמו בתמונה הקדומה, המציגה חכם נשוא פנים (אלכימאי?), היושב בחדרו הסגור על מושב מסוגן בכבודות, כשהוא לבוש בהדר קדומים, וידו האוחזת בספירות מוטה כלפי מטה, היד בציורו של סגן כהן מונפת בעוז אל על, ככל הנראה במרחב הפתוח, והיא לבושה בשרוולי חולצה לבנה וג'קט בסגנון מודרני קליל, ספורט-אלגנט (אפשר להשוות זאת לכסא הנוח שבו מושיב סגן-כהן את יונה הנביא במעי הדג, בציור אחר שלו). יד זו מניפה את הרצינות התהומית של המקור, ומשווה לה קלילות משחקית.

אך גם המשחקיות של היוצר האנושי אינה חידוש גמור, ואינה ממש זרה לספרות הקבלה, או לפחות לספר הזוהר, ספר הספרים שלה. על כך כתבתי במאמרי 'זוהר וארוס'¹¹, והראיתי איך הזוהר רואה בצחוק ובבדיחות דרך חשובה לעבודת ה', היא דרכו של יצחק אבינו ואף של דויד המלך המתואר בו כבדחן (באנגלית fool) המשמש בחצר מלכו של עולם (אף אפשר שמיכאל סגן-

¹⁰ כגון בראש ספרו של שלום: Gershom Scholem, *Kabbalah*, Keter Publishing, Jerusalem 1974.

¹¹ יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 67-119. המאמר, בנוסח מעודכן, ניתן לקריאה גם בכתובת <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/zoharveros.pdf>.

כהן הכיר מאמר זה בשעה שצייר את אילן הספירות שלו, בשנת 1996, שנתיים אחר פרסום המאמר).

בדרך ההומור פוסעים גם מחברי הזוהר עצמם בכתיבתם, והם צוחקים גם על עצמם ועל בני חבורתם, שלעתים מושמים לצחוק בידי מי שהיו תחילה מושא לזלזול מצדם, כיוון שנראו בעיניהם כעמי הארץ (דוגמה מובהקת לכך תימצא בדמות הסבא, גיבור פרשת משפטים הזוהרית). ובכלל מודעות עצמית חזקה היא ממאפייניו הבולטים של ספר הזוהר, ומכאן העיסוק הרב בדמותו של גיבור הספר ר' שמעון בר יוחאי, הוא היוצר האנושי, שכמו בספר יצירה אחראי גם הוא לקיום העולמות ואף הספירות, כפי שהראיתי בכמה מחקרים.¹²

כאן יימצא שוב כר להשוואה עם יצירתו של מיכאל סגן-כהן. בציור הספירות מן היוצר, או האוחז בצרור, איננו רואים אלא את ידו בלבד. אך יד זו מסבה את תשומת לבו של המתבונן למי שנמצא בוודאי מחוץ לבד הציור. כך נמצא גם ביצירה אחרת של סגן-כהן, המקבילה מכמה בחינות לתמונת הספירות שלנו. תמונה זו מכילה ציור של דגל ישראל, שמוצמד לו לאחיזה מקל מטאטא. כאן אין אומנם יד האוחזת במקל, אך המקל עצמו משתרבב הרבה מעבר לבד הציור.

מאחר שבמסגרת תמונת הספירות לא נמצאת אלא ידו של האוחז, והוא עצמו מסתתר מעבר למסגרת, איננו יכולים לזהותו בעיין בתמונה זו בלבד. אך אם נפנה מבטינו לכלל יצירתו של סגן-כהן, נקבל תשובה לשאלה מיהו האוחז בצרור הספירות: זהו בוודאי הצייר, סגן-כהן בעצמו, אשר מרבה מאוד לשלב ביצירותיו ציורי אוטופורטרט.

אחת מן התמונות המכילות את דמות הצייר עצמו יכולה לחזק באופן מיוחד הנחה זו. כוונתי לתמונה שסגן-כהן מצייר בה את מרכבת האל, כשמארבעת צדדיה ארבע חיות, כחיות המרכבה שראה יחזקאל הנביא (כמתואר בפרק הראשון של ספרו): נשר, שור, אריה ואדם, ואדם זה מצויר אכן בדמותו של מיכאל סגן-כהן. אפשר לראות כאן הקבלה לתמונת צרור הספירות שלנו, שכן בספרות הקבלה זוהו הספירות עם חיות המרכבה, ומשהו מזה מצוי כבר בספר יצירה עצמו, שבפרק הראשון שלו מתאר את הספירות בלשונות הלקוחים ממראה יחזקאל, כגון 'רצוא ושוב' ו'מראה הבזק'.

אפשר למצוא טעמים אומנותיים שונים להחלטתו של סגן-כהן שלא לכלול בתמונת צרור הספירות את פני האדם המחזיק בצרור ולהסתפק בידו בלבד. אך אפשר להוסיף לאלה גם את ההקבלה לדרך הפסוודו-אפיגראפיה שבה נקט

¹² ראה יהודה ליבס, 'המשיח של הזוהר - לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', ש. ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל (בעריכת שמואל ראם), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 236-87 <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/msh.doc>; יהודה ליבס, 'מרעיש הארץ: יחידותו של רשב"י'. יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות. ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל. בעריכת חביבה פדיה ואפרים מאיר), בהוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ז, עמ' 357-337 <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/rashbi.doc>. ועוד.

ספר הזוהר: אולי הסתיר סגן-כהן כאן את זהותו כפי שמחברי הזוהר האמיתיים הסתירו את זהותם והם מסתתרים מאחורי דמויות ר' שמעון וחבורתו.

הזדהות עם גיבורי עמו הקדומים ניכרת גם בציורי אוטופורטרט אחרים של סגן כהן, כגון בציור הנזכר של יונה הנביא היושב על כסא נוח במעי הדגה, שגם אותו צייר סגן-כהן בדמות עצמו. אך במיוחד בולטת דמותו של סגן כהן בסדרת היצירות המתארות את משה רבנו, הרואה את הארץ לפני פטירתו מעל פסגת הר נבו. בהקשר זה ראוי להזכיר שגם בספרות הזוהרית יש כעין זיהוי בין המחבר וגיבור הספר לבין משה: בגוף הזוהר, רשב"י מושווה לעתים קרובות למשה, ולדעת האר"י היה רשב"י, וכן האר"י עצמו, גלגול נשמת משה. בחטיבת רעיא מהימנא הזוהרית, רואה המחבר את עצמו כמשה רבנו, הרועה הנאמן (בארמית 'רעיא מהימנא'), ששב באחרית הימים לגאול את עמו ותורתו.¹³

היצירות שבהן מצייר מיכאל סגן-כהן את דמות עצמו, יכולות להעיד אפוא על הערכה עצמית גבוהה, ועל תפקיד חשוב שסגן-כהן מייחס לעצמו, במודע או שלא במודע. רושם כזה מתגבר מאוד כאשר מוצגת לפנינו תערוכה שלמה של יצירות סגן-כהן, ואולי בהקשר כזה מתחזק הוא אף יתר על המידה, וחורג ממה שהיה בתודעתו של הצייר בציירו את תמונותיו הבודדות. אפשר להוסיף לכך עוד הסתייגות, ולטעון שהאופי המשחקי, ההומור, הסטירה והאירוניה הניבטים מכל הציורים, מפחיתים מכובד התודעה העצמית. אך עם זאת ראוי לזכור שאין לך עניין רציני ואמיתי יותר מאשר משחק (זאת גם דעת הזוהר, ודומה שכך סבר גם מיכאל סגן-כהן).

נוכחות דמותו של האומן בתמונותיו גם היא תרמה משהו לבחירה בתמונה של סגן-כהן לכריכת ספרי: כך נזכר אני באישיותו המיוחדת של סגן-כהן בכל מבט בספר. נוסף לכך, כמובן, נבחרה תמונה זו מהיותה יפה, חגיגית ומשחקית, רצינית ומחייכת בצבעים יפים ובהירים.

¹³ ראה יהודה ליבס, 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר (בעריכת רונית מרוז), אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 301-251. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/mahpekha.doc>